

УДК 94(477.41)"9/13":002.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.14>

СКЛАДАННЯ ДОКУМЕНТІВ ЗА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Поливач Марія,

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри
журналістики та мовної комунікації

Національного університету біоресурсів і природокористування України
м. Київ, Україна

mariapolyvach@ukr.net

ORCID ID: 0000-0003-0975-4987

Із давніших часів дійшли до нас різноманітні види документів. З їх допомогою ми пізнаємо історію своєї країни, особливості повсякденного життя та різних взаємовідношень, що склалися у ті далекі часи.

Відомо, що документи виникли разом із писемністю, спочатку як засіб закріплення майнових відносин, а потім, з подальшим розвитком писемності, вони стали засобом спілкування та передачі інформації. Документи є одним із важливих «сховищ» людської пам'яті.

Сучасні словники пояснюють, що слово «документ» походить від латинського «documentum», а те, у свою чергу, від дієслова «docere» – «вчити, навчати».

Після створення давньоруської держави писемність стала життєвою необхідною для налагодження зв'язків із іноземними діячами, укладення угод з іншими країнами. В умовах формування класового суспільства виникла потреба у складанні заповітів, записках боргів, укладанні торговельних купецьких контрактів, у написах на речах про їхнє призначення, приналежність тощо. Важливі документи давньоруські князі зберігали пильніше, ніж коштовності. Відомо, що за князювання Ярослава Мудрого зібрання найдавніших грамот і договорів Русі з іншими країнами розміщувалося у Михайлівському приділі (прибудова в православному храмі або окрема, виділена частина основної будівлі для розміщення додаткового вівтаря з престолом) Софійського собору. Вчені припускають, що саме тут були зосереджені і документи доволідимирського часу. Одним із найбільш відомих сховищ ділових паперів був також Києво-Печерський монастир, заснований вихідцем із міста Любеча на Чернігівщині преподобним Антонієм у часи правління Ярослава Мудрого.

Діловодство в Київській Русі характеризується своєю самобутністю та неповторністю по відношенню до літописних джерел інших країн того ж часу, зокрема тим, що вони писалися рідною мовою, якщо й не цілком ідентичною розмовній народній, то дуже близькою до неї. На відміну від хронік більшості країн Європи, які складені на латинській мові. Слід зазначити, що важливість літописання полягає в тому, що історія даного періоду написана сучасниками і дійовими особами.

Незважаючи на численні пожежі, княжі міжусобиці та монголо-татарську навалу та те, що більша частина пам'яток давньоруської доби загинула, частина їх дійшла до нас в переписаному вигляді, що становить надзвичайно велику цінність для нашої країни та історичної науки загалом.

Мета дослідження – дослідити українське документування періоду Київської Русі за літописними джерелами. Зазначити історію творення документознавства на теренах Київської Русі.

Методи наукового дослідження. Із метою об'єктивного осмислення теми застосовувались: метод періодизації, історико-порівняльний метод, історико-типологічний метод і проблемно-хронологічний підхід.

Основні результати дослідження. Проаналізовано походження слова «документ» та зазначено варіанти походження даного терміна на думку різних дослідників. Зазначено історію творення документознавства на теренах Київської Русі за літописними джерелами.

Перспективи подальших студіювань полягають у подальшому дослідженні історичних джерел часів Київської Русі, їх порівнянні з іншими документами того ж часу, але написаними іншими законотворцями інших країн.

Практичне значення досягнутих результатів: отримані результати можуть стати корисними при підготовці наукової статті, тез доповіді на науково-практичній конференції та розробці нових факультативних курсів.

Оригінальність дослідження полягає в залученні великої кількості проаналізованих джерел та думок різних авторів із даної проблематики.

Ключові слова: українське документування, документи Київської Русі, документознавство, договір, літопис.

Polyvach Mariia. Compilation of documents in the times of Kyivan Rus

Various types of documents have come to us from ancient times. With their help, we get to know the history of our country, the peculiarities of everyday life and various relationships formed in those distant times.

It is known that documents arose together with writing, initially as a means of property relations consolidating, and then, with the further development of writing, they became a means of communication and information transmission. Documents are one of the important “repositories” of human memory.

Modern dictionaries explain that the word “document” comes from the Latin «documentum», and that, in turn, from the verb “docere” – “to teach”.

After the creation of the ancient Rus state, writing became a vital necessity for establishing relations with foreign figures, concluding agreements with other countries. In the conditions of the formation of a class society, there was a need to draw up wills, write down debts, enter into trade merchant contracts, write inscriptions on things about their purpose, belonging, etc. Ancient Rus princes kept important documents more carefully than jewels. It is known that during the reign of Yaroslav the Wise, the collection of the most ancient documents and treaties of Kyivan Rus with other countries was housed in the St. Sophia Cathedral (an extension to an Orthodox church or a separate, dedicated part of the main building for the placement of an additional altar with a throne). The scientists assume that documents of the pre-Volodymyr era were also concentrated here. One of the most famous repositories of business papers was also the Kyiv-Pechersk Monastery, founded by Venerable Antony, a native of the town of Lyubech in Chernihiv region, during the reign of Yaroslav the Wise.

The clerkship in Kyivan Rus is characterized by its originality and uniqueness in relation to the chronicle sources of other countries of the same time, in particular, by the fact that they were written in the native language, if not completely identical to the spoken vernacular, then very close to it. Unlike the chronicles of most European countries, which are written in Latin, it is important to note that the importance of the annals lies in the fact that the history of this period was written by contemporaries and actors.

Despite numerous fires, princely feuds and the Mongol-Tatar invasion, and the fact that most of the monuments of the ancient Rus era perished, some of them have reached us in a transcribed form, which is extremely valuable for our country and historical science in general.

The purpose of the study: to investigate the Ukrainian documentation of the period of Kyivan Rus based on chronicle sources. To indicate the history of the creation of documentary studies on the territory of Kyivan Rus.

Methods of scientific research: for the purpose of objective understanding of the topic, the following methods were used: periodization method, historical-comparative method, historical-typological method and problem-chronological approach.

The main results of the research: the acquisition of the word “document” and some variants of the creation of this term were analyzed based on the conclusions of various researchers. The history of the creation of documentary studies on the territory of Kyivan Rus according to chronicle sources is indicated.

Prospects for further studies consist in further research of historical sources of the times of Kyivan Rus, their comparison with other documents of the same time, but written by other law makers.

Practical significance of the achieved results: the obtained results can be useful in the preparation of a scientific article, theses of a report at a scientific and practical conference, and the development of new optional courses.

The originality of the research lies in the involvement of a large number of analyzed sources and opinions of various authors on this issue.

Key words: Ukrainian documentation, documents of Kyivan Rus, document studies, contract, chronicle.

Важливе значення в дослідженні теми відіграє історіографія проблеми. Щодо походження терміна «документ» та його визначення було використано дослідження Г.М. Швецової-Водки, А. Сускі та Г. Арнтца. Історію творення документів та їх складання в часи Київської Русі описали у своїх роботах П.П. Толочко, М.Ф. Безкровний, М.Ф. Кропивко, Ю.І. Палеха, Т.Д. Іщенко, Ю.М. Нікольченко.

Джерельна база дослідження охоплює літописні джерела часів Київської Русі, передусім: «Іпатіївський літописний звід», «Руську правду», «Остромирово Євангеліє», «Поученіє к братії», «Слово про закон і благодать», «Житіє Бориса і Гліба», «Повісті временних літ», «Київського літопису», «Галицько-Волинського літопису».

Дана проблема досі є актуальною, особливо в час війни, коли країна-окупант – РФ – постійно намагається відібрати нашу історію, культуру та нашу державність.

Із давніших часів дійшли до нас різноманітні види документів. З їх допомогою ми пізнаємо історію своєї країни, особливості повсякденного життя та різних взаємовідношень, що склалися у ті далекі часи.

Відомо, що документи виникли разом із писемністю, спочатку як засіб закріплення майнових відносин, а потім, з подальшим розвитком писемності, вони стали засобом спілкування та передачі інформації. Документи є одним із важливих «сховищ» людської пам'яті [2].

Сучасні словники пояснюють, що слово «документ» походить від латинського «documentum», а те, у свою чергу, від дієслова «docere» – «вчити, навчати».

Найбільш глибоке дослідження походження терміна «документ» і дальшого розвитку його значень здійснив польський дослідник Анджей Сускі. На його думку, корені цього слова сягають у індоєвропейську прамову, яка існувала приблизно за 2 тис. р. до н.е.

Слово «dek» у цій мові означало жест простягнутих рук, пов'язаний із передаванням або прийманням, одержанням чогось. Німецький дослідник Гельмут Арнтц пояснює, що від слова «dek» (або «dec») походить також число «десять», тому що на долонях рук – десять пальців. Звідси походить «дека...» як перша частина складних слів, що означає «десять» (наприклад: «декада» – десять днів), або «деци...»,

що в складних словах відповідає поняттю «десята частина» (наприклад, «дециметр» – десята частина метра). Унаслідок чергування голосних «е – о» корінь «dek (dec)» помінявся на «doc» у слові «doceo», що означало «вчу, навчаю». Від нього походить слово «documentum» або «docimentum», яке означало: «те, що вчить, що є повчальним прикладом, доказом». Однокорінними до слова «документ» виявляються слова: «doctrina» – «вчення», «doctor» – «вчений». Саме в такому широкому значенні застосовувалося слово «documentum» із самого початку його вживання, наприклад, у працях Цицерона. Згодом воно набуло юридичного відтінку і почало означати «писемний доказ»; «доказ, почерпнутий із книг, записів, офіційних актів» [11, с. 38].

Після створення давньоруської держави писемність стала життєвою необхідною для налагодження зв'язків із іноземними діячами, укладення угод з іншими країнами. В умовах формування класового суспільства виникла потреба у складанні заповітів, записах боргів, укладанні торговельних купецьких контрактів, у написах на речах про їх призначення, приналежність тощо. Важливі документи давньоруські князі зберігали пильніше, ніж коштовності. Відомо, що за князювання Ярослава Мудрого зібрання найдавніших грамот і договорів Русі з іншими країнами розміщувалося у Михайлівському приділі (прибудова в православному храмі або окрема, виділена частина основної будівлі для розміщення додаткового вітваря з престолом) Софійського собору. Вчені припускають, що саме тут були зосереджені і документи доволодимирського часу. Одним із найбільш відомих сховищ ділових паперів був також Києво-Печерський монастир, заснований вихідцем із міста Любеча на Чернігівщині преподобним Антонієм у часи правління Ярослава Мудрого [1].

За визначенням академіка П.П. Толочка, «Літописи Київської Русі становлять собою одне з найбільш примітних історико-культурних явищ середньовіччя. На відміну від хронік більшості країн Європи, які складені на латині, вони написані рідною мовою, якщо й не цілком ідентичною розмовній народній, то дуже близькою до неї. Цим зумовлена надзвичайна популярність літописного жанру на Русі» [10, с. 3].

Традиція літописання склалася у Києві в X ст., але згодом поширилась практично на всі землі Русі. На ранньофеодальному етапі історії Київської держави літописання велося переважно у Києві та Новгороді; в добу феодальної роздробленості, в XII–XIII ст., кожна удільна столиця Русі мала своїх літописців; у Південно-Західній Русі центрами літописання були Київ, Чернігів, Переяслав, Володимир, Галич, Холм [7, с. 72]. Їхні автори – ігумени і ченці монастирів, представники князівської адміністрації і навіть князі [9, с. 9].

Через пожежі, княжі міжусобиці та монголо-татарську навалу більша частина пам'яток давньоруської доби загинула. Збереглися лише окремі з них – найдавніші рукописні книги «Остромирово Євангеліє» 1056–1057 рр. та «Ізборник Святослава» 1073 і 1076 рр., твори оригінальної давньоруської літератури «Поученіє к братії» єпископа Луки, «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Житіє Бориса і Гліба». Всі вони сьогодні є не тільки пам'ятками писемності і літератури, а й документами тогочасної епохи.

У стародавніх літописах можна знайти і документи про прийняття православного християнства Київським князем Володимиром. Спочатку в Херсонесі хрестився сам Великий князь і наближені до нього бояри, а потім у 988 р. він хрестив і свій народ у дніпровських водах [1]. «І не було ані єдиного, який би противився благочестивому його повелінню. А як хто, то й не з любові, а зі страху перед повелителем охрестився, бо ж благовір'я його на владу спиралося. Отож водночас уся земля наша уславила Христа з Отцем і зі Святим Духом» – митрополит Ларіон [3].

Найстарішим і найважливішим документом, що зберіг давні норми звичаєвого права з пережитками язичництва, є «Правда Руськая», або, за усталеною в науці назвою, «Руська Правда» (термін «правда» тут означає закон). Оригінал цього документа не зберігся. Маємо лише численні (близько 300) списки, тобто копії, найстаріші з яких датуються XI–XII ст.

Найдавніший із них – Синодальний 1282 р. Цими списками користувалися на Русі, а потім і в Росії аж до середини XVII ст., доки «Руська правда» не була замінена «Уложенієм» Олексія Михайловича 1649 р. Проте «Руську правду» не можна вважати пізнім записом старовинного звичаєвого права VIII–IX ст. Вона лише відображає це право, але частіше не в позитивному, а в негативному розумінні [1].

Поступово окремі хронікальні записи, повісті, сказання, повчання об'єднувались у літописні зводи – своєрідні історичні хрестоматії. Вони мали різних авторів, неоднаковий стиль викладу і характер інформації, але завжди несли на собі відбиток особливостей упорядників. Фундаментом літописання Київської Русі є Іпатіївський літописний звід, до якого ввійшли літописні твори X–XIII ст. Іпатіївський літописний звід – літописне зведення, відоме приблизно з 1425 р., отримав назву за місцем знахідки його найдавнішого списку у Іпатіївському монастирі поблизу Костроми в Росії. Події в ньому розпочинаються з біблійної міфології щодо «сотворіння світу» і закінчуються 1292 р., розгортаючись переважно на східнослов'янських і давньоруських землях.

Як зазначав український дослідник зводу Л.Є. Махновець, «книга ця – першоджерело відомостей про тисячі й тисячі подій, історій, людей. У ній усе важливе. Тому так пильно вивчали і вивчають її ось уже ціле тисячоліття, з пієтетом вслухаючись у кожне слово, довго роздумуючи над кожною літерою. Про неї написано безліч праць. І ще безліч буде написано. Вона невичерпна, бо невичерпне життя, про яке вона розповідає» [6, с. 111].

Іпатіївський звід складається з трьох частин: «Повісті временних літ», «Київського літопису», «Галицько-Волинського літопису». Події, викладені у них, географічно і хронологічно відповідають територіальним межах та історичним періодам існування південно-західних земель руської держави. Але помилково вважати, що літописи склалися виключно їхніми очевидцями або сучасниками. Повідомлення записувались і переписувались в різний історичний період, що призводило до суттєвих змін у текстах, а іноді до свідомого перекручення фактів [7, с. 73].

Особлива цінність літописання полягає в тому, що історія даного періоду написана сучасниками і дійовими особами. Створені ними літописні зводи і повісті різняться за стилем викладання, відбором фактів, ідейною спрямованістю, але всі вони відтворюють правдиву картину життя Київської Русі.

О.О. Шахматов писав, що давньоруське літописання нагадує велетенське вікове дерево, коріння якого глибоко проросло в київський духовний ґрунт, а потужний стовбур розгалузився рясними гілками по усіх давньоруських землях [4, с. 141].

Копії документів у стародавні часи відтворювали переписувачі, їхній інструмент – гусяче перо, кінець якого особливим чином зрізався й заточувався спеціальним ножичком. Першу літеру кожного абзацу малювали пензликом, в основному червоною фарбою, і писали з «красной строки».

Аркуші документів зшивали і опрацьовували в дерев'яні палітурки, обтягнуті шкірою та оздоблені коштовними металами та камінням. Нелегким було те переписування і дорого коштувало [1]. За один молитовник заплатив 8 гривень, а рівночасно ціле село купив за 50 гривень. Дорогоцінну книгу шанували дуже. Опрацьовували її старанно, в дошки, покриті шкірою, або й у срібну оправу, не раз із майстерним орнаментом. Власник записував на ній своє ім'я й погрожував прокльоном тому, хто наважився б книгу вкрасти: «А хто б її узяв, хай буде проклятий, анафема».

Були вже в ті часи меценати письменства, що збирали перші бібліотеки. Князь Ярослав Мудрий заснував такий книгозбір у Києві: «звелів багато книг переписати і склав їх у церкві св. Софії». Волинський князь Володимир Василькович сам переписував книги, опрацьовував їх у дорогоцінні оправы й розсилав у дарунок різним церквам та монастирям. Між іншим, і кафедральній церкві у Перемишлі дарував переписане власноручно Євангеліє, оковане у срібло з дорогоцінним камінням. Але й убогі люди уміли цінувати книжку й уважали її великим багатством: печерський чернець Григорій «нічого іншого не мав, окрім книг», – читаємо у Патерику [5].

Важливими документами тогочасної епохи були княжі устави і «уроки», а також церковні устави. Княжі устави спрямовувалися на доповнення або зміну внутрішніх державних норм і порядків. Прикладом може бути «Устав Володимира Мономаха», що став доповненням і своєрідною структурною частиною зводу законодавчих актів древньослов'янського права – «Руської Правди». Під «уроками» розуміють постанови князів переважно фінансового характеру: про податки, данину на користь князя, судові стягнення. Церковні устави мали на меті впорядкувати правове становище церкви в державі, церковні суди, забезпечити церкву матеріально. Збереглися церковні устави князів Володимира і Ярослава. Перший відомий у копії XIII, другий – XIV ст. А ось у книзі святих отців церкви – «Києво-Печерський Патерик» – змальовуються їхні незвичайні подвиги (як от: пресвітер Дем'ян все життя нічого не їв, крім хліба й води; князь Святоша виконував найтяжчу роботу в монастирській кухні, а Іван Затворник закував себе в залізні окови й перебував у них 30 років) [8, с. 12].

Ділове письмо в Україні-Русі характеризувалось високою і водночас самобутньою культурою, заснованою на давній оригінальній традиції складання ділових документів. Попри всю свою стереотипність та одноманітність, ділова писемність справляла великий вплив на розвиток давньоруської літератури, поповнюючи її жанри, вводячи в неї нові теми, допомагаючи зближенню літератури з дійсністю.

Без ділового письменства як важливого засобу спілкування не могло існувати руське феодальне суспільство. Усе це дає підстави вважати мову ділової писемності складовою частиною давньоруської писемно-літературної мови і вивчати її поряд із мовою інших писемних жанрів.

Уже в ті далекі часи документ служив гарантією виконання зобов'язань, і йому надавалось велике значення. У договорі з Візантією (944 р.) читаємо: «...Віднині ж хай приходять до князя руського з грамотою, в якій будуть засвідчені їх мирні наміри... Якщо ж прийдуть без грамоти, то хай втримуються під вартою, доки не сповістимо про них князю Ігорю».

Проте таке серйозне і, здавалося б, позитивне ставлення до документів досить часто в історії спричиняло їх знищення або підробку [1].

Висновки. Перш за все варто зазначити, що літописні згадки, які описані в даній статті, мають майже тисячолітню історію та були написані на території сучасної України, що підкреслює її належність до нашої історії та культури.

Діловодство в Київській Русі характеризується своєю самобутністю та неповторністю по відношенню до літописних джерел інших країн того ж часу, унікальне, зокрема тим, що воно писалося рідною мовою, якщо й не цілком ідентичною розмовній народній, то дуже близькою до неї. На відміну від хронік більшості країн Європи, які складені на латинській мові. Важливість літописання полягає в тому, що історія даного періоду написана сучасниками і дійовими особами.

Незважаючи на численні пожежі, княжі міжусобиці та монголо-татарську навалу та те, що більша частина пам'яток давньоруської доби загинула, частина їх дійшла до нас в переписаному вигляді, що становить надзвичайно велику цінність для нашої країни та історичної науки загалом.

Література:

1. Безкровний М.Ф., Кропивко М.Ф., Палеха Ю.І. Діловодство в інформаційно-консультаційній діяльності: 1 частина : підручник. Київ : Ліра-К. 2014. 294 с.
2. Виникнення справочинства. Історія розвитку писемності. Складання документів у Київській Русі. URL: https://studopedia.com.ua/1_133263_viniknennya-spravochinstva-Istoriya-rozvitku-pisemnosti-skladannya-dokumentiv-u-kiivskiy-rusi.html.
3. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr/ilarion.htm>.
4. Історія української культури : навч. посіб. / О.Ю. Павлова, Т.Ф. Мельничук, І.В. Грищенко ; за ред. О.Ю. Павлової. Київ : Центр учбової літератури. 2012. 352 с.
5. Історія української культури / за загал. ред. І. Крип'якевича. 4-те вид., стереотип. Київ : Либідь, 2002. 656 с. URL: <http://litopys.org.ua/kgurcult/kgcult05.htm> =.
6. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л.С. Махновця. Київ : Дніпро, 1989. 591 с.
7. Нікольченко Ю.М. Українське документування періоду Київської Русі за літописними джерелами. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер. : Філософія, культурологія, соціологія*. 2013. Вип. 6. С. 72–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vmdu_fks_2013_6_14.
8. Палеха Ю. Управлінське документування : навч. посібник : у 2 ч. Ч. 1. Ведення загальної документації (зі зразками сучасних ділових паперів). Київ : Вид-во Європ. ун-ту, 2001. 327 с.
9. Толочко О.П. Київська Русь. Київ : Альтернатива, 1998. 352 с.
10. Толочко П.П. Літописи Київської Русі. Київ : Київська Академія Євробізнесу, 1994. 125 с.
11. Швецова-Водка Г.М. Документознавство : навч. посіб. Київ : Знання, 2007. 398 с.